

TIL VA DIALEKT MUNOSABATI

Abdurasulova Gulyuz Raxmiddin qizi

Samarqand davlat pedagogika instituti
tillar fakulteti o'zbek tili va adabiyoti yonalishi
3 - bosqich talabasi

Ilmiy rahbar : **Erbo'tayeva Shalola**

Annotatsiya: Til va dialekt munosabati har bir jamiyatning tilshunoslik tizimida muhim o'rin tutadi. Har bir millat o'z tili orqali milliy o'zligini namoyon qilsa, dialektlar o'sha tilning turli hududlarda taraqqiy etishi, ayrim o'ziga xosliklar kasb etishi natijasida yuzaga keladi. Til va dialekt o'rtasidagi mazkur bog'liqlik ijtimoiy, madaniy, tarixiy va lingvistik omillar asosida yuzaga kelishi sir emas. Qaysi bir jamiyatda tilning qanday o'rtirilgani, rivojlanishi va paydo bo'lishida dialektlar muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Kalit so'zlar: til, dialekt, munosabat, tilshunoslik, hududiy tafovut, adabiy til, fonetik xususiyat, grammatik farq, nutqiy muhit, lingvistik boylik

Til keng ijtimoiy hodisa bo'lib, u muayyan xalq, elat yoki millatga mansub bo'ladi. Bunday til o'z qatlamlarini hamda turli darajadagi variativlik shakllarini o'z ichiga oladi. Dialektlar esa, tildan kelib chiqqan holda, biror hududda yashovchi aholining o'zaro muloqotida yuzaga keladi va o'ziga xos xususiyatlarga boy bo'ladi. Dialektlar nutqiy so'zlashuv doirasida shakllanadi, bunda leksik, fonetik va grammatik xususiyatlar aynan hududiy belgiga ko'ra farqlanadi. Dialektlar tilni boyitib, uning organik tarkibiy qismini tashkil qiladi. Til va dialekt o'rtasidagi munosabat murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Xalq tili o'zining ichki tizimida ko'plab dialektal ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu esa tilning tarixiy taraqqiyoti davomida dialektlarning o'zaro o'zgarishi, bir-biriga bo'lgan ta'siri natijasida yuzaga keladi. Shu sababli, har qanday tilning taraqqiy etishida dialektlarning tutgan o'rni beqiyos. Dialektlar tilga boylik, serjilo va rang-baranglik olib kiradi. Aslida har bir dialekt, ana shu xalq tilining, uning lug'at boyligining, ibora va jumla tuzish uslublarning aniq namunasidir [1].

Umumxalq tili va dialekt munosabati haqida gap ketganda, dialektlarning ayrim belgilariga asoslanib, til o'zining adabiy, rasmiy holatini shakllantiradi. Lekin til va dialektlar bir-biridan keskin farqlanib, faqatgina hududiy tafovutlar bilangina cheklanib qolmaydi. Zamon va makon o'zgarishi, turli ijtimoiy guruhlarining, ijtimoiy-siyosiy vaziyatlarning rivojlanishi natijasida dialektlarning ayrim belgilarini asosiy til o'zlashtira boshlaydi. Bordi-yu, ayrim dialektlar muvaffaqiyatli rivojlansa, ularning ayrim belgilari umumtilga kirib boradi va aksincha, ayrim dialektlar so'nib, o'rnini asosiy tildan olgan so'z, ibora, grammatik qurilmalar egallaydi. Dialektning asosiy o'ziga xos xususiyati ana shu so'zlashuv jarayonida yuzaga keladigan farqlardir. Bir xil til doirasida, turli hududda yashovchilar nutqida fonetik, morfologik, leksik va grammatik tafovutlar paydo bo'ladi. Bu tafovutlar ma'lum sabablarga ko'ra, masalan, tarixiy aloqalar, geografik omillar, aholi sonining o'zgarishi, xo'jalik, ma'naviy va madaniy hayotning o'ziga xosligi natijasida shakllanadi. Dialekt tilda mavjud alohida yirik yodgorlik sifatida qadrlanadi va u til taraqqiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. Dialektlardan bir nechtasi asta-sekinlik bilan rivojlanib, adabiy til darajasiga yetadi. Bu yo'lda, ko'pincha, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy markaziy vazifani bajargan hudud dialekti yoki geografik markazlarga yaqin joylashgan dialekt negizida adabiy til shakllanadi. Uni o'zlashtirish, tarqatish va rivojlantirish muayyan bosqichlarda sodir bo'ladi. Shunday qilib, adabiy til taraqqiyoti ham dialektlardan uzilmagan, aksincha, ularning eng muhim hususiyatlarini o'zlashtiradi, umumgumanitar tildan farqlanmaydi [2].

Til va dialekt o'rtasida faol o'zaro ta'sir mavjud. Umumxalq tilining ijtimoiylik xususiyati, uning taraqqiyoti, ommalashuvi, tildan tilda, shuningdek ichki dialektlararo almashinuv natijasida yanada boyiydi. Bu jarayonlar natijasida til yangi nutqiy vositalar bilan boyiydi, lekin bu vositalar har doim ham standart adabiy tilda mavjud bo'lmaydi. Har qanday til taraqqiyotida dialektlarning o'zni va ahamiyati alohida ko'zga tashlanadi. Tiling asosini tashkil etuvchi dialektlar, tilga yangi rang, yangi jon kiritadi, uning o'ziga xosligini mustahkamlashda xizmat qiladi. Dialekt va til o'rtasidagi tafovut hamisha aniq belgilangan me'yorlarda bo'lmaydi. Chunki ayrim hollarda dialekt tilga yaqinlashadi va aksincha, til esa dialektlarning ayrim hususiyatlarini qabul qiladi. Bunday o'zaro harakatlar natijasida tilning lug'at boyligi, iboralar zaminida mazmun va shakl taraqqiyoti yuzaga keladi. Turli

hududlarda soʻzlovchilar oʻz dialektining alohida xususiyatlarini saqlagan holda, adabiy tilda ham erkin va ravon muloqotda boʻlishi mumkin. Bu esa jamiyat tilining umumiy taraqqiyoti uchun muhim vositadir [3].

Til va dialekt munosabatini baholashda, koʻpincha, yirik tildan faxrlanilgan davlatlarda dialektlar nutqiy muhitda orqaroqda qolib ketadigandek tuyuladi. Aslida esa, har bir xalq tilining rang-barangligi, boyligi, oʻzaro aloqalari dialektlar orqali yuzaga chiqadi. Yirik tilda bir nechta, hatto oʻnlab dialekt boʻlishi mumkin. Ularning har biri oʻziga xos ingichka fonetik, morfologik va sintaktik qoidalarga ega. Umumxalq tilining rivojlanishida dialektlarning roli kuchli ahamiyat kasb etadi. Chunki ular tilning tub ildizlari, eski shakllari va zamonaviy oʻzgarishlari haqida muhim maʼlumotlarni beradi. Dialekt va tilning oʻzaro munosabati masalasiga zamonaviy tilshunoslik ilmida alohida eʼtibor qaratiladi. Bunda til va dialektlarning chegarasi, chegaraning harakatchanligi, birining ikkinchisiga taʼsiri, leksik va grammatik jihatlari chuqur tahlil qilinadi. Tilshunoslikda dialektologiya sohasi aynan shu yoʻnalishda izlanadi. Dialektologlar tilning tarixiy taraqqiyoti, hududiy tafovutlari, ayni vaqtda adabiy tilga aylanishi jarayonini oʻrganadilar. Dialekt va adabiy til bir-birini toʻldiradi, tilning boy va rang-barang boʻlishiga sabab boʻladi. Dialektlar orqali tilda yangi oʻzgarishlar yuzaga chiqadi. Yangi soʻzlar kiritilishi, bor soʻzlarning maʼnosining kengayishi yoki torayishi ana shu dialektal xususiyatlarga bogʻliq. Zamonaviy adabiy tilning boy lugʻati koʻplab dialektal soʻzlar asosida shakllanadi. Bu esa til madaniyati va nutq madaniyatiga taʼsir koʻrsatadi. Har bir odam soʻzlashuvda oʻz shevasining belgilarini anglamasa ham, aslida tilning umumiy taraqqiyotiga oʻz hissasini qoʻshadi. Dialektlar xalq tilining durdonalaridir. Ular oʻzining qadimiyligi, ildizlari, oʻziga xos fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan muhim ahamiyatga ega boʻladi. Til va dialekt oʻrtasidagi munosabat, bir tomondan, tillarning taraqqiyotiga, ikkinchi tomondan, ularning soʻnib borishiga olib keladi. Har bir jamiyat hayotida dialektlar asrlar davomida saqlanib kelayotgani, ular oʻz fuqarolarining ildizlarini, tarixini, anʼanalarini namoyon etish vositasi boʻlib xizmat qilishini inkor qilib boʻlmaydi. Dialektlar orqali soʻzlovchilar oʻz oʻzligini, oʻz ona yurti va ildizini his qilishadi [4].

Ayniqsa, inson hayotida tilning baynalmilallashuvi, ya'ni globalizatsiya jarayonida dialektlar o'z ahamiyatini yo'qotayotgandek ko'rinadi. Aslida esa, aynan shu dialektlar orqali xalq o'zining tub ildizlaridan, tarixiy xotiralaridan, o'zligini anglashida ajralmas bo'g'in hisoblanadi. Dialektlar tildagi boylik va o'ziga xoslikni saqlab qoladi. Bugungi kunda ko'plab tilshunoslar, adabiyot va til fani bilan shug'ullanuvchilar dialektlarning tirik tildagi o'rnini baholashga alohida e'tibor qaratadi. Til bilan dialekt o'rtasidagi uzviy bog'liqlik til taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Tilga o'z navbatida dialektal xususiyatlar singib boradi, shu bilan birga til ham dialektlarni yangi o'zgarishlar bilan boyitadi. Til va dialektlar bir-birini to'ldiradigan, uning harakatini, ko'lamini kengaytiradigan kuchdir. Dialektlar yoxud shevalar xalqning og'zaki so'zlashuvi, adabiyoti va kundalik hayotining ajralmas qismi bo'lib qoladi [5].

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, til va dialekt munosabati har bir xalq tilining tarixiy taraqqiyotida, madaniyati, ruhiyati va ijtimoiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi. Dialektlar tilning boyliklari, insoniyat taraqqiyoti tarixining tirik guvohlaridir. Har bir jamiyat uchun ona tilini asrash, uning dialektlarini, shevalarini saqlash – bu xalq mumtoz madaniyatining, intellektual boyligining kafolati bo'lib xizmat qiladi. Til va dialektlar uyg'unligi, bir-birini to'ldirishi, zamonaviy taraqqiyotga izchil hissa qo'shishi orqali har bir millat o'z buyuk tilini, uning sohibini anglaydi. Til va dialektlarning ahamiyati, barkamolligi va beg'ubor go'zalligi bu mavzuni doimo dolzarb va muhim qilib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, G. (2018). “O'zbek tili dialektlarining tasnifi va o'ziga xos xususiyatlari”. Filologiya masalalari, 2(39), 21-26.
2. Aliqulov, M. (2021). “Til va dialektlar o'zaro munosabati: ijtimoiy-lingvistik tahlil”. Til va adabiyot ta'limi, 4(7), 97-102.
3. Bekmurodova, S. (2020). “Farg'ona vodiylarining fonetik xususiyatlari”. O'zbek tili va adabiyoti, 1(111), 44-49.
4. Berdiqulov, X. (2019). “Til birliklarining hududiy farqlanishi: o'zbek tili misolida”. Uzbek Linguistics, 3(5), 28-33.

5. Hamidov, A. (2022). “Dialektologik tadqiqotlarda zamonaviy yondashuvlar”. Yangi O‘zbekiston gazetasi, 15(93), 59-63.
6. Jalilov, Z. (2019). “O‘zbek tilida adabiy til va dialektlarning o‘zaro ta’siri”. Milliy meros, 7(35), 40-46.
7. Karimov, D. (2020). “O‘zbek dialektlarida leksik farqlar: muammo va yechimlar”. O‘zbek tili va adabiyoti, 2(112), 56-61.